

# یوتوپیا و دیستوپیا در ایران معاصر



**Utopia and Dystopia in Contemporary Iran:**  
A Comparative Study of Literary Works

Mitra Zargar

© Logos Publications 2024



# یوتوپیا و دیستوپیا در ایران معاصر

جلد ۲:

بررسی تطبیقی آثار ادبی  
در دو برهه تاریخ معاصر ایران

میترا زرگر



سرشناسه: زرگر، میترا، ۱۳۴۲-

عنوان و نام پدیدآور:

یوتوپیا و دیستوپیا در ایران معاصر/ میترا زرگر.

مشخصات نشر: تهران، لوگوس، ۱۴۰۲

مشخصات ظاهری: ج: ۱؛ ۱۴/۵×۲۱/۵ س.م.

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۷۸۲۵-۹۶-۱

وضعیت فهرست نویسی: فیپا

موضوع:

جامعه‌شناسی سیاسی-- ایران -- تاریخ

آرمان‌گرایی

ایران -- تاریخ -- جمهوری اسلامی، ۱۳۵۸-

ایران -- تاریخ -- ۱۳۵۷-۱۳۴۰

ایران -- اوضاع اجتماعی -- ۱۳۴۰-۱۳۷۰

ایران -- اوضاع اجتماعی -- ۱۳۷۰-۱۴۰۰

رده‌بندی کنگره: ۸۷۶.۱

رده‌بندی دیویی: ۳۰۶ / ۲۰۹۵۵

شماره کتاب‌شناسی ملی: ۹۱۸۴۴۲۱

### یوتوپیا و دیستوپیا در ایران معاصر

### جلد ۲: بررسی تطبیقی آثار ادبی در دو برهه تاریخ معاصر ایران

میترا زرگر

طراح جلد: سید مهدی حسینی		ویراستار: ع. رهنما	
شمارگان: ۳۰۰	شابک دوره: ۹۷۸۶۲۲۷۸۲۵۹۱۶	چاپ اول:	۱۴۰۲
	شابک جلد ۲: ۹۷۸۶۲۲۷۸۲۵۹۶۱		



برای اطلاعات بیشتر کد فوق را اسکن کنید و به وبسایت نشر لوگوس بروید.

قیمت: ۴۵۰۰۰۰ تومان

تمامی حقوق این اثر محفوظ است. تکثیر یا تولید مجدد آن کلاً یا جزئاً، به هر شکل اعم از چاپ، فتوکپی، اسکن، صوت، تصویر یا انتشار الکترونیک بدون اجازه مکتوب از نشر لوگوس ممنوع است.

ایمیل: [info@irlogos.com](mailto:info@irlogos.com)

تماس با مرکز پخش: ۰۹۰۲ ۱۵۴ ۰۰۴۲

فروشگاه برخط لوگوس: [www.irlogos.com](http://www.irlogos.com)

## فهرست مطالب

- سرآغاز ----- ۱
- بخش اول: ادبیات برهه ۱۳۷۰-۱۳۴۰ ----- ۵
- فصل ۱: آواز سایرین ها ----- ۷
- ۱.۱. احمد عطا (احمد محمود) ----- ۲۶
- ۲.۱. سید مجتبی آقابزرگ علوی (بزرگ علوی) ----- ۳۱
- ۳.۱. غلامحسین ساعدی ----- ۴۰
- ۴.۱. محمدصادق چوبین (صادق چوبک) ----- ۴۹
- ۵.۱. محمود اعتمادزاده (م. به آذین) ----- ۵۵
- ۶.۱. هوشنگ گلشیری ----- ۶۳
- ۷.۱. عباس معروفی ----- ۷۱
- ۸.۱. محمود دولت آبادی ----- ۸۶
- ۹.۱. سیمین دانشور ----- ۹۴
- ۱۰.۱. جلال آل احمد ----- ۱۰۰
- ۱۱.۱. مهدی اخوان ثالث ----- ۱۰۷
- ۱۲.۱. احمد شاملو ----- ۱۱۵
- ۱۳.۱. صمد بهرنگی ----- ۱۲۶
- ۱۴.۱. امیر هوشنگ ابتهاج (سایه) ----- ۱۳۲
- ۱۵.۱. سیاوش کسرایی ----- ۱۳۷
- ۱۶.۱. رضا براهنی ----- ۱۴۰
- ۱۷.۱. فروغ فرخزاد و سهراب سپهری ----- ۱۴۶
- بخش دوم: ادبیات برهه ۱۴۰۰-۱۳۷۰ ----- ۱۵۳
- فصل ۲: ساکنان جزیره سرگردانی ----- ۱۵۵
- فصل ۳: آفتابا، این همه راه آمدی تا به این خاک غریبی برسی؟ ----- ۱۶۱
- ۱.۳. احمد محمود ----- ۱۶۱
- ۲.۳. سیمین دانشور ----- ۱۷۴
- ۳.۳. عباس معروفی ----- ۱۸۴
- ۴.۳. هوشنگ گلشیری ----- ۱۹۸
- ۵.۳. محمود دولت آبادی ----- ۲۰۹

- ۳.۶. محمود اعتمادزاده (م. به‌آذین) ----- ۲۲۰
- ۳.۷. امیر هوشنگ ابتهاج (سایه) ----- ۲۲۴
- ۳.۸. احمد شاملو ----- ۲۲۸
- فصل ۴: شعر پست‌مدرن و ظهور شاعرانی معناگریز ----- ۲۲۵
- ۴.۱. رضا براهنی ----- ۲۳۵
- ۴.۲. علی عبدالرضایی ----- ۲۴۲
- ۴.۳. رزا جمالی ----- ۲۴۷
- ۴.۴. علی باباچاهی ----- ۲۵۰
- ۴.۵. بهزاد خواجهات ----- ۲۵۶
- فصل ۵: رواج انواع مضامین شعری عاشقانه، پندآموز، اجتماعی، مذهبی و آیینی ----- ۲۵۹
- ۵.۱. فاضل نظری ----- ۲۵۹
- ۵.۲. حمیدرضا برقع‌های ----- ۲۶۲
- ۵.۳. فریدون مشیری ----- ۲۶۶
- ۵.۴. علیرضا آذر ----- ۲۷۰
- ۵.۵. ناصر فیض ----- ۲۷۳
- ۵.۶. گروس عبدالملکیان ----- ۲۷۶
- فصل ۶: رواج ادبیات داستانی با انواع مضامین عاشقانه، اجتماعی، فمینیستی، مذهبی ----- ۲۸۳
- ۶.۱. فتانه حاج سید جوادی ----- ۲۸۷
- ۶.۲. زویا پیرزاد ----- ۳۰۰
- ۶.۳. مصطفی مستور ----- ۳۰۹
- ۶.۴. فرهاد جعفری ----- ۳۱۲
- ۶.۵. رضا امیرخانی، ناهید پژواک، نسیم مرعشی ----- ۳۲۸
- ۶.۶. سهراب سپهری و فروغ فرخزاد ----- ۳۳۲
- سخن آخر ----- ۳۳۹
- فهرست منابع ----- ۳۷۹

## سرآغاز

کتاب حاضر، جلد دوم از مجموعه‌ای سه جلدی است که با نگاهی جامعه‌شناختی به مطالعه تطبیقی دو برهه تاریخ سیاسی و اجتماعی معاصر ایران، یعنی از ۱۳۴۰ تا ۱۳۷۰، برهه نخست، و از ۱۳۷۰ تا ۱۴۰۰، برهه دوم، می‌پردازد. فرض کلی این مجموعه آن است که در برهه نخست، جامعه شاهد حضور و رواج گفتمان‌های آرمان‌گرایانه بوده و در برهه دوم با افول این گفتمان‌ها و حتی جایگزینی آن با گفتمان‌های آرمان‌گريزانه مواجه بوده و این امر سبب وجود تفاوت‌هایی بنیادین در ساختارها و گفتمان‌های سیاسی، ادبی و فرهنگی دو مقطع زمانی مدنظر شده است. به این منظور و بر مبنای این متغیر، جلد نخست این مجموعه به مطالعه تطبیقی گفتمان‌های سیاسی، جلد دوم به مطالعه تطبیقی آثار ادبی و جلد سوم نیز به مطالعه تطبیقی گفتمان‌های فرهنگی دو برهه فوق اختصاص دارد. با این‌همه، با توجه به اینکه رواج یا افول آرمان‌خواهی، به نوبه خود معلول‌هایی هستند که تحت تأثیر عواملی چند به منصف ظهور رسیده‌اند، در جلد نخست این مجموعه، شرایط کلان جهانی‌ای که زمینه‌ساز ظهور اندیشه‌ها و ایدئولوژی‌های آرمان‌خواهانه در یک برهه و افول آن‌ها در برهه‌ای دیگر شده‌اند، به اختصار بررسی شده‌اند.

این مجلد، با هدف نشان دادن تفاوت‌های موجود در رویکرد شاعران و نویسندگان نسبت به متغیر آرمان‌گرایی، درصدد مقایسه جایگاه این متغیر در آثار ادبی دو برهه

یادشده است. اگر بپذیریم که نخبگان فرهنگی هر دوره، به نوعی، کم یا بیش روح زمانه خود را نمایندگی می‌کنند، می‌توانیم با مطالعه آثار آنان تا حدود زیادی از فضای فکری حاکم بر آن دوره آگاهی یابیم. در جلد نخست، نشان دادیم که تحت تأثیر متغیرهای بیرون و درون جامعه، حدوداً از چند دهه پیش از انقلاب اسلامی و تا یک دهه بعد از آن نگرش‌های آرمان‌خواهانه جایگاه ویژه و بااهمیتی در جامعه ایران پیدا کرده بودند، اما این نگرش حدوداً از دهه ۷۰ شمسی به این سو، طی روندی تدریجی، جای خود را به ارزش‌ها و نگرش‌های غیرآرمان‌خواهانه و یا آرمان‌گريزانه می‌دهند. در فصل سوم از جلد نخست، ما شواهد مرتبط با چنین ظهور و افول‌ی را در رابطه با ارکان و مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده نظام سیاسی ایران نشان دادیم. با این همه، چنانچه انتظار می‌رود، چنین تحولاتی صرفاً به ساختارهای سیاسی این جامعه اختصاص نداشته و ما در فضای فرهنگی جامعه و در بین نخبگان هنری و ادبی نیز شواهد مرتبط با حضور چنین گفتمانی را در برهه‌ای و سپس افول آن را در برهه‌ای دیگر به روشنی می‌توانیم بینیم.

بررسی آثار نخبگان فرهنگی در دو برهه زمانی ۱۳۴۰ تا ۱۳۷۰، به عنوان برهه‌ای که نگرش‌های آرمان‌گرایانه روح غالب جامعه بوده و برهه زمانی ۱۳۷۰ تا ۱۴۰۰، که گفتمان‌های غیرآرمان‌گرایانه و حتی آرمان‌گريزانه تدریجاً جایگزین گفتمان‌های آرمان‌گرایانه می‌شود، شواهد متقنی از وجود تفاوت در نگرش‌های حاکم بر فضای روشنفکری و نخبگان فکری این دو دوره را به دست می‌دهد. ناگفته نماند که ما به‌طور قطع قادر به تعیین تاریخ دقیق و مشخصی برای آغاز و پایان استیلای اندیشه‌های آرمان‌خواهانه (که اساساً اگر بتوان از پایانی نام برد) نیستیم. آرمان‌خواهی پدیده‌ای بود که بنا به شرایط آن عصر و از پس تغییر و تحولات خرد و کلانی که در جامعه رخ داد، به تدریج در این جامعه شکل گرفت و کم‌کم به شکل روح غالب جمعی بر جامعه مستولی شد و سپس با دگرگونه شدن شرایط بیرونی و داخلی و شکل‌گیری روندهای جدید در جامعه، به دوره افول خود رسید.

در جلد نخست، به تأثیر حضور نگرش‌های آرمان‌گرایانه و جایگاه تعیین‌کننده آن‌ها را در حیات سیاسی ایران پرداختیم و نشان دادیم که تلاش برای رسیدن به



جامعه‌ای آرمانی، یعنی جامعه‌ای که پیشاپیش همه ابعاد آن تعیین و تعریف شده بود، شکل غالب کنش سیاسی در برهه زمانی ۱۳۴۰ تا ۱۳۷۰ بود. با وجود این، قطعاً آرزو و تلاش برای تحقق جامعه‌ای مبتنی بر جهان بینی‌های آرمان‌گرایانه، صرفاً خاص فضای سیاسی و نخبگان این حوزه نبوده و همان‌گونه که در بخش نخست کتاب نیز نشان دادیم، به طور کلی تحت تأثیر توسعه ناهمگون اقتصادی-اجتماعی ایران و نیز تحت تأثیر جریان‌های جهانی، چنین نگرشی، وجه غالب تفکر در جامعه، یا دست‌کم در بین نخبگان فکری را تشکیل می‌داد.

از این رو، نخبه‌های فرهنگی، یعنی شاعران و نویسندگان، موسیقی‌دانان و ترانه‌سرایان، سینماگران و نمایشنامه‌نویسان و غیره نیز تحت تأثیر این فضای آرمان‌خواهانه، از سویی خود از این گفتمان متأثر بوده‌اند و از سوی دیگر آن را بازتولید می‌کرده‌اند. این به آن معناست که بسیاری از نخبگان فرهنگی، متأثر از ارزش‌های مسلط عصر خود، آثارشان را خلق می‌کردند و در نتیجه آثارشان به نوعی ترجمانی از روح کلی آن عصر بوده است، اما در عین حال، این اشخاص به واسطه آثار خود، به تثبیت و تقویت چنین فضایی کمک می‌کرده‌اند.

به این ترتیب، هر چند نخبگان فرهنگی خود به نوعی محصول روح زمان خود بودند، اما همچنین، به دلیل جایگاه اجتماعی متمایزشان، در بازتولید این فضای نقشی با اهمیت داشته‌اند. به هر روی، بررسی آثار نویسندگان و شاعران مطرح این دوره، نمایانگر استیلای آرمان‌خواهی، به مثابه عنصری است که سمت و سوی ادبیات آن برهه را تعیین می‌کرده، است. به همین ترتیب، با تغییراتی که تقریباً از دهه ۷۰ شمسی در ایران رخ می‌دهد، قشر جدیدی از روشنفکران در عرصه هنر و ادبیات در جامعه پدید می‌آید که تحت تأثیر روح زمانه خود، به جای التجا به نگرش‌های آرمان‌گرایانه، با تأسی از گفتمان‌های جدیدی که در جامعه سر برآورده‌اند، آثاری را خلق می‌کنند که دارای ماهیتی است به شدت متفاوت با آنچه نسل آرمان‌خواه پیشین خلق می‌کردند.

به طور خلاصه، اگر بخواهیم مهم‌ترین سؤال مورد بحث این کتاب را، در قالب فرضیه‌ای کلی طرح کنیم، باید گفت که فرضیه اصلی در این کتاب آن است که

سمت و سوی آثار ادبی تولیدشده در برهه زمانی ۱۳۴۰ تا ۱۳۷۰ در مقایسه با آثار مربوط به برهه زمانی ۱۳۷۰ تا ۱۴۰۰، به لحاظ میزان پابیندی به ادبیات متعهد مردمی و نگرش‌های آرمان‌گرایانه، از تفاوت معناداری برخوردار است. در راستای این فرض کلی، در بخش نخست این کتاب، برخی از مهم‌ترین آثار شاعران و نویسندگان نامی دوره زمانی ۱۳۴۰ تا ۱۳۷۰ را با در نظر گرفتن جایگاه عنصر آرمان‌خواهی در هر یک از این آثار تجزیه و تحلیل می‌کنیم؛ و در بخش دوم نیز، با هدف سنجش تغییرات احتمالی در رویکرد ادیبان نسبت به همین عنصر، برخی از کارهای مطرح برهه زمانی ۱۳۷۰ تا ۱۴۰۰ را بررسی می‌کنیم. تردیدی نیست نه این امکان وجود دارد که به تک‌تک شاعران و نویسندگان هر یک از این دو برهه پردازیم و نه حتی این فرصت وجود دارد که در مطالعه آثار شاعران و نویسندگان منتخب، تمامی کارهای آنان را تجزیه و تحلیل کنیم. نظر به چنین محدودیتی، ناگزیریم تا بررسی خود را صرفاً به برخی از مطرح‌ترین آثار شاعران و نویسندگان نامی هر یک از این دو دوره محدود کنیم. ضمن آنکه، فراموش نکنیم، ملاک انتخاب نویسندگان یا آثارشان، نه کیفیت یا ارزش ادبی کار آن‌ها، بلکه میزان مقبولیت آثار آن‌ها در هر یک از برهه‌های مورد بحث است. بنابراین، چه بسا که آثار شاعر یا نویسنده‌ای به لحاظ غنای ادبی یا فکری، بسیار ارزشمند بوده، اما از اقبال چندانی در زمان حیاتش برخوردار نبوده و نوشته‌هایش چنانچه باید دیده نشده باشد، در چنین وضعیتی، اگر آثار وی در برهه دیگر مورد استقبال قرار گرفته باشد، بررسی آثارش به برهه بعد ارجاع داده می‌شود.

نکته پایانی آنکه، این کتاب علاوه بر آنکه به ما در مقایسه میان ساختارهای ادبی و فضای روشنفکری، به عنوان یکی از ابعاد مهم حیات اجتماعی ایران کمک کرده و گامی ضروری برای نیل به هدف کلی این مجموعه، که همانا روشن کردن وجوه بنیادین تحولات اجتماعی این جامعه طی دو برهه فوق است، اما در عین حال، با توجه به اینکه بسیاری از آثار ادبی مطرح تحلیل شده‌اند، می‌تواند به صورت مستقل برای دانشجویان حوزه جامعه‌شناسی، جامعه‌شناسی ادبیات و حتی افرادی که به ادبیات داستانی و شعر معاصر ایران علاقه دارند نیز مفید باشد.